

Планика и њен привредни значај у подручју приморског крша

Планика (*Arbutus unedo*, Ericaceae) је једна од најчешћих биљака приморске макије у Црној Гори. Иако расте самоникло, она у овом подручју има доста велики привредни значај. Како је о планици (познатој нарочито по плоду „магињи“) код нас врло мало писано, покушаћемо да кроз приказ њених особина и услова успијевања укажемо и на могућност њеног рационалнијег коришћења.

Поријекло и распрострањеност

Планика је биљка средоземне области. Она представља једну од најчешћих приморских зимзелених биљака мање-више свуда обалом Средоземног мора. Из ових области шири се и у остале предјеле са сличним климатским приликама. Понеко дрво ове биљке, према наводима Е. Степ-а (*Wayside and Woodland Trees*), може се наћи и у парковима Енглеске и Ирске.

Код нас се среће спонтано дуж читавог Јадранског приморја. Нарочито је доминантна и многобројна у склопу приморске макије у предјелу од Дубровника до Улциња. Посебно је има на падинама брежуљака дуж обале, али и на мањим висинама подножјем Ловћена (горњи Грбаљ). У овом подручју заузима велике површине и то ван терена прикладних за култивисање. На Црногорском приморју два подручја су изразито обрасла овом биљком: приобални дио Боке Которске од Суторине код Херцег-Новог до Будве и приобално подручје од Добре воде код Бара па све до Штојског поља.

Услови успијевања

Полазећи од тога гдје данас успијева, можемо казати да се интензивна зона гајења планике поклапа са маслином, чији је стални пратилац. Према томе планику можемо убројити међу најотпорније јужне воћке.

1. Климатски услови

Иако биљка суптропских крајева, планика има мање захтјева у погледу климатских услова од других суптропских култура.

Један од најзначајнијих лимитационих фактора за успијевање планике је свакако температура, јер она у ствари и ограничава подручја гајења планике. У том погледу значајнији је апсолутни минимум него општи температурни услови. Ипак, у најнеповољнијим условима на Црногорском приморју, гдје планика природно расте, није до сад примијећено њено измрзавање. Зима 1963. године, као једна од најекстремнијих како по апсолутном минимуму, тако и по дужини непрекидног трајања, ипак у главним подручјима планике није овој култури нанијела никакве озбиљне штете. Берба плодова послје те зиме била је мање-више нормална.

Према томе, у рејону гдје она сада расте или се пак мисли убудуће ширити, не постоји бојазан од екстремних температура.

Планику можемо убрајати такође у једну од најотпорнијих јужних воћних култура на сушу. Природно расте на готово голом кршу и на теренима који јој обезбеђују незнатне резерве воде, које поред тога врло брзо испаравају због високих температура и специфичности земљишта и положаја (красни терени и јужне експозиције). Но и поред свега тога последице суше на овој култури се не осјећају, или су пак незнатне. Она има јак корјен и специјалну грађу листа; уз то близина мора, које ублажава високе температуре, као и велики проценат влаге ваздуха утичу да ова биљка са лакоћом и без већих негативних последица издржава сушу. На нешто бољим земљиштима и у забранима гдје је земљиште нешто дубље последице суше готово и не утичу на принос и квалитет плода.

Јаки хладни сјеверни вјетар-бура, такође, чини незнатне штете овој биљци. Јануарска зима 1963. године, која је дошла са јаким и хладним сјеверним вјетром, ни на отвореним положајима на планици није изазвала оштећења, изузев мањег обезфрлавања и у врло малом обиму измрзавања врхова ластара.

2. Едафски услови

На неповољне едафске услове, планика такође није много осјетљива. Она успијева на најразличитијим земљиштима и положајима, али најбоље на лаким, пропусним, оцједним, кречним и нешто дубљим земљиштима. У таквим условима има бујан раст, достиже релативно велике размјере, а што је најважније, редовну, нормалну и квалитетну родност. На тешким и влажним теренима, нарочито ако страда од стагнирајуће воде, планика расте врло кржљаво, оголијевају јој гране, појављује се доста суварака, а родност је готово никаква. За њу су боља красна, плитка, сува и каменита земљишта, него тешка и влажна.

На Црногорском приморју планику сусрећемо на свим положајима, како у односу на експозицију, тако и у односу на нагиб, па донекле чак и у односу на надморску висину. Најбоље резултате даје на мање или више нагнути теренима који су окренути југу или југозападу, као што је случај на примјер на полуострву Луштици у Доњем Грбљу или у ували Валданос код Улциња, нарочито на бољим земљиштима. Она је у оваквим случајевима апсолутно доминантна и практично искључива култура, јер се утицајем човјека сузбијало остало растење које иначе нормално прати планику.

Међутим, планика се среће у већем обиму и на изразито осојним положајима као што је случај са подручјима Кртола, брда Топлиша код Будве, који су изложени јаком утицају сјеверног вјетра, као и у околини Улциња који је изложен јаком утицају источњака (леванта).

Планика такође добро успијева на заравнима и у равницама, уколико је терен довољно оцједан.

Морфолошке и физиолошке особине

Планика расте обично као доста висок зимзелени жбун (3—5 м). Понекад се, међутим, развије и као дрво са ниским деблом (по шумским забранима) које може нарасти и до 10 м, а у извјесним случајевима на бољем земљишту и под утицајем његе и више.

Уопште узевши, планика има доста плитак коријен (само понеке жиле иду дубоко између камења), али јако развијен површински коријенов систем велике усисавајуће моћи осигурава у основи њену велику отпорност на сушу и лоша земљишта. Коријен има особину да даје доста изданака, због чега планика природно и расте као жбун, а уз то се лако и брзо регенерише (послије сјече и сл.).

Коријен прожима читав профил расположивог земљишта у доста великом кругу око стабла. Због овога је планика врло

прикладна као биљка која одлично повезује земљиште и штити га од разорног дјејства ерозије.

На деблу и на дебљим гранама кора је храпава и љускава, прожета црвенилом и доста често усукана. Једногодишњи ластари су зеленкасте боје, са глатком и сјајном кором. Круна је доста густа. Ако је формирана на деблу, онда је најчешће лоптаста. Гране су јој добро обрасле зеленилом готово од саме основе, поготово ако није засјењена.

Уопште узевши, планика представља лијепу декоративну биљку те је прикладна за гајење по парковима, дрворедима, по оградама итд.

Лишће планике је по облику продужено-јајасто, дуго 5—8 цм, са благо назубљеним ивицама. Кожасто је, зелене боје, са мало маљавом петелком. На гранама су листови наизмјенично поређани, а при врховима гранчица нагомилани те граде лијепе лисне розете.

Код планике се цвјетни пупољци развијају исте године када су и формиран. Цвјет се састоји из пет чашичних и пет круничних листића, једног тучка и десет прашника. Цвјетови су звонасти, јер су им крунични листићи срасли. Они су крем-бијеле боје и скупљени у збијене и оборене цвасти (те у њих не може да продре вода), гроздастог облика. Цвасти се јављају обично на самом врху, или пак близу самог врха на једногодишњим гранчицама.

Планика почиње цвјетати већ конца септембра, али се цвјетање продужава у току октобра, новембра и децембра, тако да период цвјетања траје доста дуго. Крунични листићи се још могу наћи на стаблу и у другој половини јануара. Опрашивање се обично врши инсектима. Тек приметити плодови презиме, а у прољеће настављају да се развијају.

Плод планике је округла бобица, црвено обојена и сочна, различите величине зависно од екотипа. Плод је мало храпав, тј. прекривен ситним избочинама шиљатог врха, што је нарочито изражено код зелених плодова. Добро се држи на петелкама све до сазријевања. Недозрели плодови су зелене боје, опорог укуса, врло чврсти и храпави, а кад сазрију омекшају до те мјере да се сами распадају. Врло су слатки и специфичне ароме.

Планика рађа доста уредно, мање или више сваке године, а нарочито стабла по забранима.

Код планике период сазријевања плодова обично траје више од годину дана, тј. у просјеку око 14 мјесеци. Због овога се често на истом стаблу могу наћи истовремено цвјетови, тек приметити плодови и најзад потпуно зрели плодови.

Берба може почети већ концем септембра или почетком октобра, па се продужава готово све до конца јануара и почетком фебруара. Истина, ово све зависи од временских прилика како у току јесени тако и у току зиме. То је донекле и недостатак ове

културе, с обзиром да се период бербе поклапа са периодом бербе маслина. Због овога се дешава, а нарочито кад маслине добро роде, да се, због помањкања времена и радне снаге, слабо искористе релативно добри приноси планике.

Размножавање планике

Ова култура се код нас углавном размножавала генеративно, због чега готово сва стабла представљају сејанце различите вриједности, од врло лоших, са малим, штурим и неугледним плодовима, до добрих са врло крупним, квалитетним, сочним и меснатим плодовима, врло лијепог спољњег изгледа.

Генеративно размножавање у природи је утицало да данас имамо код планике велики број екотипова најразличитије вриједности.

За масовну производњу садног материјала у циљу пошумљавања терена, може се и даље употребљавати овај начин у склопу осталих бољих начина. У циљу добијања што квалитетнијег садног материјала, претходно би требало извршити обиљежавање најбољих матичних стабала.

Сјеме се вади из добро сазрелих плодова (презрелих), који се при додиру распадају. Овакви плодови се претходно просуше, па се трљањем сјеменке ослобађају од меснатог дијела. Сјеме се из овако презрелих плодова може још vadити и прањем у води.

Сјеме је врло ситно, те га треба сијати омашке у добро припремљеним лејама и прекрити врло танким слојем фино просијаног компоста. Сјетва се може извршити средином маја.

Сејанце треба пикирати на већем растојању, како би се могли директно из пикиришта преносити на стално мјесто.

Планика се може и вегетативно размножавати на више начина: изданцима, резницама, нагртањем и најзад, као најбоље — калемљењем.

Планика природно даје доста изданака и расте у облику жбуна. Обичним цијепањем њеног жбуна може се добити садни материјал. Овај начин има предност што се овако добијене саднице могу одмах садити на стално мјесто. Он се може користити кад постоји потреба за само мали број садница.

Мане овога начина огледају се у томе што је доста тежак, ограничен је број садног материјала, отежано је преношење и, на крају, квари се у великој мјери матични жбун.

Планика се добро оживљава па је помоћу резница могуће добити садни материјал у великим количинама. Ово је доста добар и јефтин начин, којим се истовремено може вршити ширење најбољих екотипова планике.

Као и код шипка (нара) за резнице се могу користити и млађи изданци, с обзиром да планика има доста кратке једно-

годишње гранчице које се обично завршавају цвастима. Ово можемо узети помало као ману планике кад је ријеч о добијању садног материјала резницама. Нагртање се такође може добро искористити за добијање садног материјала, с обзиром да планика природно даје доста изданака и да се добро ожиљава. Овај начин обезбјеђује такође масовност производње садног материјала доста прост и једноставан начин. Поред тога овим се путем уклањају недостаци планике који постоје код добијања садног материјала резницама или изданцима.

Овим путем је најлакше вршити и ширење најквалитетнијих екотипова планике.

Планика се може и калемити, најбоље окулирањем и то како код добијања садног материјала у расадничкој производњи, тако и код прекалемљивања изданака жбуна на сталном мјесту.

Овај начин размножавања у циљу добијања садног материјала за пошумљавање приморског крша мање је прикладан јер је спор и доста скуп. Међутим, код гајења ове културе на бољим земљиштима овај начин је за препоруку.

Привредни значај

Планика нарочито у Црногорском приморју, гдје има природно највећи ареал ширења у једном непрекидном низу како по ширини тако и по дужини, има вишеструки привредни значај.

а) Пошумљавање краса

С обзиром да она расте и успијева на красним теренима, гдје нема услова за успијевање ниједне друге воћке, готово ни културне биљке уопште, са њом би се могло извршити пошумљавање свих голети приморског крша. Тиме би се спријечило даље еродирање ових терена, јер се планика брзо укорјењује брзо прожима терен корјеновим системом, доста се брзо формира као жбун и не захтијева никакву агротехнику.

Са оваквим подухватом, на најбржи могући начин би се озеленио крш нашег приобалног појаса уз најмањи могући утрошак средстава. Јер се садни материјал може врло лако, брзо и јефтино добити у неограниченим количинама, а уз то није потребна нека особита припрема терена за расађивање, као што је случај са бором, чепресом, багремом и другим културама, јер се планика много лакше прима и брже развија.

У оваквим случајевима планику би требало најчешће гајити као високи жбун. Изданци жбуна би се сукцесивно послје извјесног броја година сјекли до основе уз претходну замјену новим изданцима одређене старости.

Оваква једна радња била би двоструко корисна. Прво, могло би се са оволиких површина перманентно сваке године обез-

беживати извјесне количине огревног дрвета. Друго, овим би се вршило периодично подмлађивање жбуна, чиме би се постицала боља, редовнија и константна родност. Из искуства је познато, да су најредовнији у рађању, као и да дају највећи и најквалитетнији принос изданци на жбуновима који су неколико година раније били до земље посјечени ради обезбјеђења дрвета за сеоске кречане.

Планика спада међу најмедоносније биљке. Поред тога она цвјета у вријеме (од септембра до краја децембра) када нема других воћака које би пчелама послужиле као паша. Ово је од посебног интереса јер је код нас јесен дуга и топла, па је могућ лет пчела до дубоко у јесен, заправо све дотле док практично и траје цвјетање планике.

Овим би се утицало на развој пчеларства. А то би за сваку приморску комуно представљало знатан приход. Мед, тамо гдје би планика служила као искључива паша пчела, био би специфичног мириса и укуса (мало горког), као што је случај гдје као паша служи искључиво липа.

б) Искоришћавање плодова

И код садашњег стања производња плодова планике је велика. За илустрацију наводимо да Земљорадничка задруга у Росама код Херцегновог нуди фабрици за прераду воћа „Приморка“ у Бару — годишње од 40—50 вагона плодова планике.

Када бисмо узели остале општине на Црногорском приморју, са приближно истом производњом, видимо да се овдје крије један значајан извор сировине за Фабрике за прераду воћа.

Плодови планике се могу искоришћавати на више начина. Сада се сва производња плодова користи за производњу ракије (по селима) под називом „магињача“, а у мањем обиму се по домаћинствима користи и за израду пекмеза.

У индустрији би се такође могао један дио плодова искоришћавати за израду ракије. Пошто би се исплатила њена вриједност, а евентуално разрадила једна посебна рецептура, могло би се од ње правити и специјално пиће. У сваком случају би се овај алкохол могао корисно употребити за индустрију ликера или пак неку другу употребу.

Плодови планике су врло издашни у ракији. Ово је нормално ако се узме у обзир да добро чуван кљук од плодова планике може имати 15—18% суве материје по рефрактометру.

Када би се израдила посебна рецептура, од плодова планике могла би се справљати добра и јефтина мармелада, с обзиром да откупна цијена плодова не би била висока. У сваком случају, откупна цијена ових плодова била би неупоредиво мања од ма које друге сировине за израду мармеладе.

Према неким анализама вршеним у том циљу на иницијативу Земљорадничке задруге у Росама, добијени су сасвим за-

довољавајући резултати. Из података, мада непотпуних, који су изношени у табели, може се видјети приближна вриједност плодова планике и то: као свјежих, у облику марка и мармеладе.

Материја	Свјежи плодови	Марк	Мармелада
Аскорбинске киселине	174,2 мг. %	—	135,5 мг. %
Пектинских материја	0,6 %	—	0,9 %
Суве материје	—	18%	76,8 %
Целулозе	—	—	1,34 %
Шећера укупно	—	—	62,58 %
„ инвертни	—	—	2,14 %
„ сахарозе	—	—	57,80 %
Витамина Ц	—	—	129, мг %
Натријев бензоат	—	—	1,12 %

Да је марк од плодова планике као некултивисане војке богат сувим материјама најбоље се види из упоређења: марк од шумске јагоде има 9,05%, кајсије 11,78% и шљиве 17—20% (по дру. М. Пиччевићу). од планике као некултивисане биљке 18% суве материје .

Ради јаснијег увида у вриједности мармеладе од плодова планике, износимо мишљење хемијске лабораторије Дома народног здравља из Дубровника, која је вршила анализу:

„Мармелада не одговара прописима ЈУС-а, јер садржи конзерванс бензоат. Одговара прописима у погледу осталих својстава, али би било пожељно да желираност и арома буду јаче изражени. Прикладна је за људску употребу, с тим да се изостави сваки конзерванс.“

Мишљење хемијске лабораторије фабрике „Приморка“ у Бару која је вршила и пробну израду мармеладе од плодова планике гласи:

„Мармелада је пријатног укуса, лијепе боје (затворено жуте) са 72% суве материје, што је довољно по садашњем стандарду.“

Иако су подаци које смо изнијели доста инструктивни и указују на могућност вишестраног коришћења плодова планике, ипак ово питање треба да буде предмет једне претходне студије, што не би захтијевало ни много времена ни много средстава.

Плодови планике се могу користити, истина у мањем обиму, и за потрошњу у свјежем стању, а у домаћинствима за израду лекмеза.

ц) Остале користи од планике

У лишћу и гранама има доста танина, па се ти дјелови могу у великој мјери користити за вађење танина који налази велику примјену у индустрији штављења кожа. Лишће, кора и цвјетови се користе и у фармацеутској индустрији за справљање лекова, те се планика убраја и у љековито биље.